

Катерина Литвин

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ВИСТАВКИ XIV АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ В ЧЕРНІГОВІ

У статті висвітлюється процес організації XIV археологічного з'їзду в Чернігові, історія формування етнографічної колекції, здійснюється аналіз представлених на виставці експонатів, які збереглися і увійшли до колекції Чернігівського з'єднаного історичного музею міської і вченої архівної комісії, в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова.

Ключові слова: Чернігівщина XIX – XX ст., XIV археологічний з'їзд, етнографічні пам'ятки.

Етнографічні пам'ятки минулого – важливі складові національно-культурного надбання, які нині потребують глибокого переосмислення і вивчення. Адже саме вони ілюструють рівень матеріальної та духовної культури попередніх поколінь, надають відомості про релігійні, естетичні цінності, віддзеркалюють історичні етапи розвитку регіону, держави і тим самим відіграють важливу роль у пізнанні, формуванні духовного світу людини.

Цілеспрямоване історико-етнографічне вивчення Чернігівщини розпочалося в середині XVIII ст. Поштовхом до розвитку регіональної історіографії стала праця О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” (1786 р.)¹. Краєзнавчі дослідження активізувались у першій половині XIX ст.: Так, на сторінках тогочасної газети “Черниговские губернские ведомости” (заснованої у 1838 р.) систематично друкувалися статті істориків-краєзнавців О. Лазаревського, О. Марковича, С. Носа, О. Страдомського, присвячені питанням історії, етнографії, фольклористики². В середині XIX ст. на ниві краєзнавчих досліджень виділилася постать чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) (1802–1866)³. Вчений владика описав минуле краю в “Историко-статистическом описании Черниговской епархии”⁴. Окрім докладного опису церковних старожитностей Сіверської України, Філаретові описи містили відомості народознавчого характеру, зокрема побуту місцевої людності, її звичаїв, обрядів, фольклору.

Серед дослідників минувшини Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст. виділяється призабута постать краєзнавця, археолога, музеєзнавця П. Добровольського (1871–1910). Починаючи з 1898 р. на сторінках “Черниговских епархиальных известий” за його підписом з'являлися публікації про розписи Спаського собору та Єлецького монастиря в Чернігові, залишки Юр'євої божниці в Острі та інші пам'ятки⁵. Крім того, дослідник у 1908 р. склав “Каталог виставки XIV Археологічного з'їзду в Чернігові”⁶. До нього було включено описи пам'яток дев'яти відділів виставки, підготовленої до з'їзду. Серед них: старожитності, знайдені під час археологічних розкопок, звичайні знахідки, церковні старожитності, медальйони

© Литвин Катерина Андріївна – аспірантка другого року навчання Київського інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського.

та нумізматика, історичний та етнографічний відділи, стародруки, рукописи та картографічний відділ.

Передісторія організації всеросійських археологічних з'їздів неодноразово привертала увагу сучасних істориків. Так, Н. Ковпаненко у своїй праці розглядала роль з'їздів у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.⁷. До теми організації ХІV археологічного з'їзду в Чернігові прилучився історик М. Блакитний. Науковець на основі публікацій, уміщених на сторінках часопису “Чернігівські єпархіальні відомості”, реконструював історію підготовки і проведення місцевого археологічного з'їзду⁸. Формування колекції виставки, підготовленої до з'їзду, досліджував історик Р. Перекрестов, описав та простежив долю експонатів, наданих для виставки жителями с. Клинець Суразького повіту⁹. Участь Чернігівського земства в організації ХІV археологічного з'їзду досліджено у працях історика О. Рахна. Науковець опрацював і ввів до наукового обігу маловідомі архівні джерела, які свідчать не лише про надання чернігівським земством музейної колекції для виставки, але й відзначив надану земством частину видатків на підготовку виставки¹⁰. Інтерес науковців і музейних працівників становили також проблеми вивчення окремих груп етнографічного зібрання (А. Адрюг¹¹, В. Зайченко¹², І. Синельник¹³ та інші). Отже, в центрі уваги дослідників перебували питання історії проведення ХІV археологічного з'їзду в Чернігові. Щодо етнографічних та архітектурно-мистецтвознавчих аспектів організації проведення з'їзду, то вони ще не стали предметом спеціального розгляду. Головне завдання даного дослідження посприяти вирішенню зазначеного питання.

Традиція організації етнографічних відділів на виставках почалася з київського з'їзду (1874 р.). Тоді, згідно із науковою програмою, на обговорення з'їзду були висунуті питання, що стосувалися вивчення художньої спадщини, а на підготовленій до з'їзду виставці експонувалися фрагменти внутрішнього оздоблення церковних споруд, церковний декор¹⁴. Започаткована традиція знайшла своє продовження на ХІІ археологічному з'їзді, проведеному у Харкові (1902 р.). Тоді свої наукові доповіді А. Покровський, А. Зарецький, В. Бабенко присвятили особливостям селянського житла, одягу, ткацтва, орнаментики даного регіону¹⁵. Таким чином, можна констатувати, що на початок ХХ ст. науковою громадою уже було вироблено базові підходи до вивчення регіональних етнографічних пам'яток. Ця тенденція знайшла своє продовження у роботі ХІV археологічного з'їзду в Чернігові.

Варто зауважити, що проти рішення проводити науковий форум у Чернігові виступали відомі дослідники М. Кондаков та А. Соболевський. Вони вважали Чернігів нецікавим в археологічному відношенні¹⁶. Вчені розглядали Самарканд або Херсонес як більш вдалі місця для його проведення. Незважаючи на це, Московське археологічне товариство все ж відхилило заяву науковців і 19 вересня 1905 р. надіслало запит до міністерства з проханням до кінця року організувати Попередній комітет по чернігівському з'їзду з метою розробки правил. Попередній комітет у Москві вдалося зібрати 7–9 лютого 1906 р., а вже 19 квітня 1906 р. голова Імператорського Московського археологічного товариства графиня Параскева Сергіївна Уварова прибула до Чернігова¹⁷. Того ж дня відбулося перше організаційне засідання, на якому прийняли рішення про створення в Чернігові Центрального попереднього комітету з улаштування ХІV археологічного з'їзду. До його складу увійшли Чернігівська губернська земська управа, існуюча при ній постійна комісія, яка опікувалася музеєм українських старожитностей ім. В. В. Тарновського, міська управа, утворена міською думою комісія з підготовки археологічного з'їзду, представники губернської вченої архівної комісії, представники конференції Ніжинського історико-філологічного інституту, представники відомств та установ, окремі особи за обранням зборів¹⁸.

Відтак Чернігівський попередній комітет зібрався 1 червня 1906 р. Перші збори присвятили виключно організаційним питанням. Так, головою комітету призначили представника губернського земства М. Корвольсько-Гриневського, його заступниками було обрано В. Круковського та А. Верзилова, виставковий комітет очолив

чернігівський художник, представник губерньського земства І. Рашевський. До складу останнього увійшли: В. Дроздов, П. Дорошенко, А. Шелухин, П. Добровольський, В. Нерода, Н. Любарський, Ф. Волков, М. Могилянський¹⁹.

Головним завданням комітету стала організація виставки, яка мала продемонструвати учасникам з'їзду і науковій громаді пам'ятки місцевої старовини та старожитності всієї Лівобережної України²⁰. В процесі підготовки Московське археологічне товариство співпрацювало з товариством Нестора Літописця в Києві, з філологічними товариствами Одеського та Харківського університетів, археологічними комітетами Курська, Полтави, Орловським церковним історико-археологічним товариством, яке розробило та розповсюдило по губерніях брошуру "Задачи Орловской археологии к предстоящему черниговскому археологическому съезду" та Воронізькою археологічною комісією, яка зосередила свою увагу на зібранні етнографічної колекції для виставки, присвяченої археологічному з'їзду в Чернігові²¹.

Попередній комітет звернувся до товариств, комісій, приватних осіб з проханням надати експонати для виставки. Першим на запит відгукнулося Глухівське земство, надавши свою колекцію для експозиції. Провідне місце зайняли й колекції губерньських навчальних архівних комісій – Тамбовської, Рязанської, Курської, Орловської, Воронізької. Надіслали на виставку свої найскравіші пам'ятки Орловський та Полтавський церковні історико-археологічні комітети та Київське церковне історико-археологічне товариство (засноване в 1872 р.)²², Чернігівська губерньська земська управа надала для виставки дублікати портретів українських діячів з музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського²³.

До підготовчої роботи прилучилася й Чернігівська єпархія. Так, 14 жовтня 1906 р. на основі постанови єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія (Соколова) при Чернігівській духовній семінарії було відкрито єпархіальне давньосховище²⁴. Крім того, була проведена 43-денна ознайомчо-пошукова експедиція єпархією, яка припала на 12 липня – 23 серпня 1907 р. і охопила Чернігівський, Городнянський, Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький, Новгород-Сіверський, Кролевецький, Борзенський повіти²⁵. Матеріальну підтримку в організації експедиції надали губерньське земство 1250 руб., повітові земства, такі як: Чернігівське, Глухівське, Суразьке – по 50 руб., Козелецьке та Остерське – по 25 руб., губерньське дворянське зібрання – 500 руб., міські думи: Чернігівська – 1000 руб., Глухівська та Клинцовська – по 50 руб., Ніжинська, Конотопська – по 25 руб., Козелецька – 10 руб. Усього 3110 руб. Окрім цього, Дмитро Якович Самоквасов передав 700 руб., а Імператорське Московське археологічне товариство – 1500 руб²⁶.

Урочисте відкриття XIV археологічного з'їзду відбулося 1 серпня 1908 р. в залі Чернігівського дворянського дому. На ньому були присутні губернатор Н. М. Родіонов, управляючий Київським навчальним округом П. Погодін, віце-губернатор Т. Рафальський, предводитель дворянства Х. Комаровський, міський голова А. Верзилов, голова губерньської земської управи Н. Савицький²⁷. У роботі з'їзду взяв участь 281 дослідник з 68 наукових установ, навчальних закладів, товариств. Загалом відбулося 28 засідань, заслухано 85 доповідей з питань етнографічних, архітектурно-мистецьких, історико-правових пам'яток і церковних старожитностей.

Загалом, програма підготовки до з'їзду передбачала проведення, крім суто археологічних досліджень, також збирання архівів, фольклорних матеріалів, написання історичних довідок про всі населені пункти губернії, складання історії парафіяльних храмів, опис церковних і молитовних будинків, поміщицьких садіб тощо²⁸. Таким чином, Чернігівський археологічний з'їзд відрізнявся чітко визначеною регіональною спрямованістю, до того ж, на відміну від попередніх з'їздів, на ньому була представлена не тільки археологічна, але й культурно-художня тематика, яка передбачала ознайомлення з пам'ятками архітектури, образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. Підтвердженням цього стали доповіді Ф. Горностаєва, присвячені історії будівництва графів Розумовських

на Чернігівщині та особливостям місцевої архітектури²⁹, доповідях Д. Айналлова “Архітектура чернігівських церков”³⁰, Г. Павлуцького “Найдавніші храми Чернігова”, “Про походження форм українського зодчества”³¹, О. Новицького “Риси самобутності в українському зодчестві”³² та представлені на виставці етнографічні пам’ятки.

Ядром етнографічного відділу виставки, яка готувалася до відкриття з’їзду, стали здобутки експедиції, зокрема – шийна іконка та 8 дукачів із зображенням на одній стороні – Богоматері, а на другій – портрета імператриці Катерини; дукачі із зображенням імператора Петра I – з одного боку, а святого Миколая – з другого; дукачі у поєднанні з лицьового боку імператриці Катерини, а на звороті – Благовіщення чи Воскресіння Господнього³³; 24 божники, 111 рушників (38 – побутові 73 – “рушники-набожники”). Популярними для “рушників-набожників” виявилися вишиті декоративні композиції із зображенням двоголових орлів із птахами, виконаними у червоній гамі, а також храмів – у поєднанні синіх та червоних ниток.³⁴

Загальне уявлення про етнографічну колекцію дає складений П. Добровольським до XIV археологічного з’їзду в Чернігові “Каталог”³⁵. Так, в етнографічному відділі ним було описано 11 груп експонатів та складено три додатки. До першої групи під назвою “Будівництво та житло” увійшло 8 експонатів. Другу групу представляли 62 експонати – домашнє начиння, дерев’яний посуд, предмети освітлення та інші господарські речі. До розділу господарського начиння увійшло 38 одиниць. Рибальство, бджільництво, хліборобство представлено 41 експонатом. Розділ ткацтва та обробки льону нараховував 50 найменувань, гончарство – 127 одиниць, одяг – 300, прикраси – 10, розділ вишивки – 136. До колекції увійшли також 54 писанки та 51 дитяча іграшка.

У додатках науковець зазначив експонати, які надійшли з музею Полтавського губернського земства (182 експонати), з колекції імператора Олександра III (44 шт.), окремий додаток було присвячено опису експонатів, наданих священником В. Радіонцевим (у кількості 151) та Воронізьким губернським музеєм (75). Увагу дослідників привернула картина чернігівського художника І. Рашевського “Сьома заповідь”, чавунний дукач із зображенням Спасителя з написом німецькою мовою, зірками та мечами, зображеними по боках. Цінним надбанням було представлення колекції з 539 фотографій. Відомо, що 472 з них – фотографії типів української вишивки з приватної колекції К. Болсуновського, 67 надійшли з с. Хоробичі Городнянського повіту. На жаль, цьому унікальному зібранню світлин не судилося зберегтись до наших часів.

Загальна кількість експонатів, наданих Чернігівщиною для виставки, які стали складовою етнографічного відділу з’їзду, становила 677 (з 1329). Так, Кролевецький повіт був представлений містечком Короп, звідки були привезені флігель з хати та кузні, дерев’яний безмін, сокира, грузки, поплавки, м. Кролевець – мотовилом. Мешканці с. Псарівка для експозиції надали модель хати, 8 божниць, ночви, коромисло, 2 ополончики, сільницю, корець, 3 постілки, ярмо, дугу, 4 ступки, стелюгу, соховили, 2 солом’яні коробки, соху, заступ, сапку, серп, веретено, терницю для конопель на двох ніжках та 19 рушників. Ключ від дверей разом із двома залізними замками надійшов з с. Покошичі, вулик – з с. Мезин, 9 саморобних дерев’яних підсвічників для панахид були передані з с. Райгородка, різьблена підставка для 5 свічок була передана мешканцями с. Будище. Крім того, з Кролевецького повіту були надані для експозиції щітка для білення хат, ткацький верстат для виготовлення рушників, барильце, глечик, 2 тарілки, 27 розмальованих ложок та гладилка.

Глухівський повіт був представлений прикрасою з воріт с. Дунайця, божницею з с. Полошок, ковшем та каганцем. З Глухова було привезено 8 мисок. Із Бобровиці Козелецького повіту були надані стіл, ослінчик, 2 ополоники, 2 тарілки, сільниця, саморобна воскова свіча, підсвічник, таганка для готування їжі в полі. Прикрасили виставку різьблений дерев’яний рубель з с. Гужовки Борзенського повіту, решето з Новгород-Сіверського, лучник з с. Пакуль Чернігівського повіту, мазиця з

Сосницького, гончарний круг з с. Олешні Городнянського повіту та покривка для діжки з Ніжинщини. Походження вітряка, 3 ковшів, 3 корячок, каганця, 122 вудок, маточника, дерев'яного молотка для пасіки, прядки, кози (старовинної самопрядки), 2 цівок (котушок для мотання ниток) – не встановлене.

Після завершення роботи XIV археологічного з'їзду частину експонатів виставки за ініціативою П. Добровольського було подаровано Чернігову для організації міського музею. Одночасно постало питання про об'єднання всіх музейних закладів, що існували в Чернігові. Серед них: музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства, єпархіальне давньохвище, історичний музей губернської вченої архівної комісії. Заклад, що виник, отримав назву “Чернігівський з'єднаний історичний музей міський і вченої архівної комісії, в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова”.

Формування етнографічної колекції XIV археологічного з'їзду відбулося в умовах стрімкого розвитку історичної науки, усвідомленості громадою необхідності збереження культурного та духовного надбання. Організація етнографічного відділу на Чернігівському археологічному з'їзді стала потужним імпульсом до об'єднання зусиль різних наукових товариств та установ, окремих учених з метою збирання регіональних етнографічних пам'яток. Підтвердженням цього стало проведення експедиції, організованої Чернігівською єпархією напередодні з'їзду з метою збору зразків народних ремесел та промислів. Нині ця колекція етнографічних експонатів – надзвичайно важливий об'єкт для досліджень науковців.

1. Коваленко О.Б. О.Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // *Минуле Сосниці та її околиць*. – Чернігів, 1990. – С. 5 – 8. Його ж. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини Х – XVIII ст. // *Старожитності Південної Русі*. – Чернігів, 1993. – С. 169 – 176.

2. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських зв'язків. – К., 1964. – 213 с.

3. Див.: Тарасенко О., Павленко С. Перші Філаретівські читання // *Сіверянський літопис*. – 2010. – № 1. – С.138 – 139.

4. Филарет (Гумилевский). Историко-статистические описания Черниговской епархии. – Чернигов, 1873–1874. – Кн. 1–7.

5. Див.: Черненко О., Ясновська Л. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині // *Сіверянський літопис*. – 1999. – № 5. – С. 34–40.

6. Див.: Каталог виставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – 268 с.

7. Ковпаненко Н.Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 6. – С. 100.

8. Блакитний М. Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду за матеріалами часопису “Черниговские епархиальные известия” // *Скарбниця української культури*. – 2008. – Вип. 2. – С. 136 – 140.

9. Перекрестов Р. Об участии посада Клинды Суражского уезда в XIV Археологическом съезде 1908 года // *Скарбниця української культури*. – 2008. – Вип. 2. – С. 131 – 135.

10. Рахно О. Участь Чернігівського земства в організації та проведенні XIV Археологічного з'їзду в Чернігові // *Скарбниця української культури*. – 2008. – Вип. 2. – С. 128 – 130.

11. Адрюг А. Писанки Чернігівщини. – Чернігів, 2005. – 60 с.

12. Зайченко В. Гаптовані ікони XVIII – XIX ст. // *Родовід*. – 1999. – Ч. 17. – С. 41–47. Її ж. Гапти XVII – XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991. – 32 с.

13. Синельник І. Колекція культових предметів у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: з історії формування та вивчення // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. – К., 2006. – Число 13, ч. 2. – С. 178 – 188.

14. Ковпаненко Н.Г. Вказ. пр. – С. 101.

15. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1910. – Т. 2. – С. 105.

16. Отчет председателя предварительного комитета // *Труды Черниговского предварительного комитета* – М, 1911. – Т. 3. – С. 4.

17. Там само. – С. 7.

18. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству археологического съезда // *Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове*. – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 2 – 3.

19. Там само. – С. 4.

20. Отчет председателя предварительного комитета // *Труды Черниговского предварительного комитета* – М, 1911. – Т. 3. – С. 7.

21. Там само. – С. 6.
22. Ковпаненко Н.Г. Вказ. пр. – С. 108.
23. Див.: Известия Археологического съезда в городе Чернигове. – М., 1908. – С. 21 – 22.
24. Див.: Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – №15. – Часть неоф. – С. 578 – 582.
25. Там само. – С. 579.
26. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 4 – 5.
27. Отчет председателя Московского предварительного комитета // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 6.
28. Ковпаненко Н.Г. Вказ. пр. – С. 108.
29. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 66.
30. Там само. – С. 67.
31. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1910. – Т. 2. – С. 47 – 58.
32. Там само. – С. 59– 72.
33. Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 27.
34. Там само. – С. 8 – 11.
35. Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – 268 с.

В статті освітлюється процес організації XIV археологічного з'їзду в Чернігові, історія формування етнографічної колекції, аналіз представлених експонатів на виставці, які збереглися і вошли в колекцію Черніговського об'єднаного історичного музею міської та наукової архівної комісії, в пам'ять 1000-ліття літописного згадування Чернігова.

Ключові слова: Черніговщина XIX–XX ст., XIV археологічний з'їзд, етнографічні пам'ятники.

The article enlightens the process of organization of the XIVth Archaeological Congress in Chernihiv and history of formation of the ethnographic collection. It analyzes the ethnographic museum pieces represented at the exhibition that have been preserved and have entered the collection of the Chernihiv United Historical Museum of the city and scientific Archival Commission in memory of the 1000th anniversary of annalistic mention of Chernihiv.

Keywords: Chernigiv region of the XIX–XX centuries, the XIVth Archaeological Congress, ethnographic museum pieces.